

ՉԱՆՔԵՉՈՒՐ

ՆԻՒԹԵՐ ԸՊԱԳԸՅ ՈՒՍՈՒՄՆ ԸՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՀԸՄԸՐ

Ն. ԼԱԼԱՅՆԱՆԻ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՑ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.

Ջանգեգուրի ոստիկանական շրջանը ընկնում է համանուն գաւառի արևելահիւսիսային կողմը և ամբողջովին բռնում է նախկին հաբանդ գաւառը, որ ստորաբաժանում էր երեք մասի—Ձոր Բարկուշատայ, Ձագեձոր և Աղահէճք: Բարկուշատայ ձորը այժմեան Ջնհէրի ձորն է, Ձագեձորը՝ այժմեան Գորիսն իւր շրջակայքով, իսկ Աղահէճքը՝ այժմեան Մաղաւուզը.— վերջին անունը այնքան էլ գործածական չէ: Առհասարակ այս հին անուններն այլ ևս չեն գործածում, և Ջանգեգուր անունը գործ է ածում ինչպէս ամբողջ գաւառի՝ այնպէս և այս երկրորդ ոստիկանական շրջանի համար:

Ջանգեգուր անունն, ըստ հայր Ալիշանի, ծագել է Ձագեձոր անունի աղաւաղումից, իսկ սա՛ Ձագ նահապետի անունից¹⁾: հաւանական համարելով առաջին ենթադրութիւնը՝ կարծում ենք, որ Ձագեձոր խօսքն էլ յառաջացել է ոչ թէ Ձագ նահապետի, այլ «Ծակերի ձոր», անունից, որովհետև հէնց այժմս էլ, Գորիսից փոքր ինչ բարձր գտնուող ձորը, ուր եղել է ամենահին բնակութիւնը, կոչւում է «Ծակերի-ձոր», այդտեղ գտնուող բազմաթիւ «Ծակեր» — արհեստական քարայրի — պատճառով:

Մի աւանդութիւն էլ ասում է, թէ Նոր-Գորիսից մի վերստ դէպի հիւսիս գտնուող վանքում երբեմն մի այնպիսի մեծ զանգ է եղել, որի ձայնը շատ հեռուն լսուելիս է եղել, ուստի և ժողովուրդը

¹⁾ Միսական, էր 261.

սովորել է ասել. «Զանգր-գօռ», այսինքն զանգր զօրաւոր, և իբր թէ զրանից էլ յառաջացել է Զանգեզուր անունը:

Զանգեզուրի շրջանը սաստիկ լեռնոտ լինելով և հաղորդակցութեան ճանապարհներ չունենալով՝ ինչպէս այժմ, նոյնպէս և անցեալում շատ անձանօթ է մնացել, այնպէս որ միայն հատուկտոր տեղեկութիւններ կարելի է գտնել մատենագիրների մէջ, որոնք ոչ մի անփոփ գաղափար չեն տալիս այս գաւառի պատմական զարգացման մասին:

Նորագոյն պատմութիւնից էլ յայտնի են Մելիք-Հուսէինեանների, Մելիք-Քարխուղարեանների, Մելիք Հայկազի և Մելիք Փարամազի տիրապետութիւնը, որոնք որպէս մելիքներ կառավարել են, առաջին տոհմը՝ Գորիսը, երկրորդը՝ Տեղը և Խնձորեսկը, երրորդը՝ Խնածախը և չորրորդը՝ Խնձորեսկը իրենց շրջակայքով:

ՄԵԼԻՔ ՀԻՍԵՒՆԵԱՆՆԵՐ

Մելիք-Հիւսէինեանների ¹⁾ տոհմը յառաջացել է հին գորիսեցի խոջա Լազարի որդի Լալայից, որի աւագ եղբայր Պարոնից սերել են այժմեան Պարոնեանները, իսկ կրտսեր եղբայր Աւագից՝ Աւագեանները: Պարոնեանները նշանաւոր են դարձած առևտրական ասպարէզում և այժմ էլ Գորիսի հարուստ տներից մինն են համարւում, իսկ Աւագեանները մնացել են աննշան գիւղացիներ: Այս եղբայրները ապրելիս են եղել հին Գորիսում, ուր հողի պակասութիւնը բաւական նեղել է նրանց, ուստի և Պարոնը վերցնելով մի բուն հաճար՝ (քօճե չաղար), գնում է շահի մօտ, ցոյց է տալիս նրան և ասում, թէ իրենց հողի վատութեան և սակաւութեան պատճառով ստիպուած են հաճար ուտել: Չահը մեղքանում է և նուիրում նրան հողեր Նոր Գորիսի մօտերքը:

Աարձ միջոցից յետոյ թարաքեամայ թափառականներ չարձակւում են հին Գորիսի վրայ, բնակիչներին կոտորում, թալանում և ցրւում: Այս միջոցին Լալի որդի Քաղրը մեռնում է, թողնելով Յոհան և Ամիր անունով որդիներ: Իսկ սրանք, որպէսզի ազատուին այս թափառականների հալածանքներից՝ փախչում են Չանախչի գիւղը, մելիք Չահնազարի մօտ: Այստեղ Յոհանը յայտնի է դառնում իւր քաջութեամբ և ամուսնանում է շօշեցի մի մեծատան աղջկայ հետ: Այս ժամանակ

¹⁾ Այս տոհմից այժմ կենդանի է Մանուչար բէկը, վերջին Մելիք Յարութիւնի որդին, ամենից սիրուած ու չարգուած անձնաւորութիւն, որ սիրով պատմեց ինձ իւր տոհմի պատմութիւնը և ցոյց տուեց մելիքներից մնացած գրութիւնները: Նրա տուած տեղեկութիւնները ես լրացրի Քարահունջի Տէր Յովսէփ քահանայի և այլ ծերունիների յիշողութիւններով:

գործեսցիք գնում խնդրում են Յոհանին, որ գայ իրենց մելիք դառնայ. սա էլ, երբ նոյն խնդիրը կրկնում են Մելիք Չահնազարին՝ չանձն է առնում և Փանահ խանից Գորիս, Խոտ, Չնհէր, Հալիձոր, Քարահունջ, Ալիղուլիքենդ, Տաշքենդ, Մաղանջուղ, Կորու գիւղերի վրայ մելիք հաստատուելով գալիս է կառավարելու: Մելիք Յոհանը բնակութիւն է հաստատում նախ «Ծակերի ձորում», բայց յետոյ հիմնարկում է Նոր-Գորիս գիւղը և այնտեղ տեղափոխւում:

Նա շատ քաջ մարդ է եղել և շատ անգամ հալածել է թափառական թարաքեամաներին, որոնք ժամանակ անժամանակ չարձակումներ են գործելիս եղել Նոր-Գորիսի վրայ:

Մելիք Յոհանին յաջորդել է նրա աւագ որդին՝ Մելիք Յօսէփը: Սա շատ թոյլ մարդ է եղել, այն-ինչ սրա եղբայր Սէին կամ Հուսէինը աչքի է ընկել իւր քաջութեամբ, առատաձեռնութեամբ և խելքով: Այնպէս որ Մելիք Յօսէփը միշտ սրան է եղել խորհրդի գիմելիս և գործերի մեծ մասը սրան է չանձնել կատարելու: Այսպիսով Հուսէինը մեծ ժողովրդականութիւն է ձեռք բերել և երբ ժողովուրդը խնդրել է մելիք Յօսէփին, որ մելիքութեան տիտղոսն էլ եղբօրը չանձնէ, քանի որ ամբողջ կառավարութիւնը նրա ձեռին է՝ մելիք Յօսէփը համաձայնում է: Սակայն այս ծանր է թւում Հուսէինի աւագ եղբայրներին, որոնք ընդդիմանում են և մի կուռում դաշոյնի հարուածով Հուսէինի երկու մատը կտրում են և մի աչքն էլ կուրացնում. բայց և այնպէս՝ Հուսէինը չաղթող է հանդիսանում և մելիք դառնում: Եղբայրները չեն դադարում, և Խոտ, Չնհէր ու Հալիձոր գիւղերը դրոշմում են իրենց եղբօր դէմ: Այս պատճառով և՛ Մեհտի խանը 1805 թուին մի հրովարտակով չիշեցնում է վերոյիշեալ գիւղերին, որ նրանց մելիքը Հուսէինն է:

Սրա ժամանակ Նախիջևանի խանի զինուորները երկու խմբի բաժանուած չարձակում են մինը Քարաշէնի, միւսը՝ Քարահունջի վրայ: Քարաշէնը շուտով անձնատուր է լինում, որը ասպատակողները թալանում են և երիտասարդներին գերի տանում. իսկ Քարահունջը պաշտպանում է: Գիւղացիներն ապաստանում են եկեղեցում և սեղանի վէմ քարով ծածկում դուռը: Զինուորները կամենում են քանդել եկեղեցին, բայց չեն կարողանում: Այս ժամանակ բերում են դաշտում բռնած երկու եղբայրներ, որոնց հայրը նոյնպէս եկեղեցումն է ապաստանած լինում: Զինուորներն ստիպում են այս եղբայրներին աղաչել իրենց հօրը, որ դուռը բանայ, խոստանալով, որ այս դէպքում կը խնայեն ինչպէս այս երկու եղբօր, այնպէս և՛ նրանց հօր կեանքը, այն ինչ հակառակ դէպքում կսպանեն եղբայրներին: Սրանք թուրքերէն աղաչում են հօրը, որ բայ անէ դուռը, բայց և հայերէն

խնդրում են, որ իրենց երկուսի կեանքի համար չզոհէ բոլոր գիւղացիների կեանքը: Վերջապէս թուրքերը տեսնելով որ հաչրը չէ լսում որդոց աղաչանքին, սուրը դնում են եղբայրների վզին և կանչում հօրը, որ ազատէ նրանց: Սակայն հաչրը աղի արցունք թափելով՝ զոհում է որդիներին: Սրանք երկուսն էլ թաղուած են նոյն եկեղեցու դռան մօտ և ամբողջ ժողովրդից սիրուած են ու չարգուած:

Այս միջոցին Մելիք-Հուսէինը օգնութեան է գալիս քարահունջեցիներին, սակայն թուրքերն աւարն առած դէպի Նախիջևան են շտապելիս եղել: Մելիք-Հուսէինը յարձակում է նրանց վրայ Բազարչալի մօտ, որտեղից Սիսիանու ճանապարհը տանում է դէպի Նախիջևան: Թուրքերի առաջնորդ Քալբին Մելիք Հուսէինին նկատելով հրացան է պարպում վերան, սակայն գնդակը ծակում է միայն մելիքի դոնը (վերարկուն): Իսկոյն սրա ծառայ Խուրշուդը, որ Պարոնի ցեղից է եղել և շատ քաջ՝ գնտակով տալիս սպանում է Քալբուն: Զօրքը տեսնելով իրենց առաջնորդի սպանուելը՝ աւարը թողնում փախչում են:

Մի առաւօտ էլ Մելիք Հուսէինը նկատում է, որ էլի Նախիջևանի խանի մարդիկը իջնում են դէպի իրենց գիւղը, նոր Գորիս: Անմիջապէս իմացնում է Խուրշուդին. սա անցնում է գետը, տանում իւր բարձր գդակը մի քանի ուրիշ գդակների հետ քարերի վրայ դնում և ինքը հակառակ կողմում պահ մտնում: Թուրքերի առաջնորդն ուղղում է դէպի գտակները, կարծելով թէ հաչրը եկել կտրել են իւր ճանապարհը և սկսում այդ ուղղութեամբ հրացան արձակել: Այս միջոցին Խուրշուդը չետեի կողմից խփում է գնդակով և վաչր զլորում նրան: Անմիջապէս նրան հետևող մարդիկը թողնում են և փախչում:

Մելիք Հուսէինը առատաձեռն է եղել և դէպի հոգևորականները, այնպէս որ երբ 1814 թ. Շփրեմ կաթողիկոսի նուիրակը գալիս է Գորիս՝ սա շատ սիրով ընդունում է նրան և մեծ նուէրներ տալիս: Այս պատճառով էլ Շփրեմ կաթողիկոսը մի կոնդակով օրհնում է նրան:

1815 թ. Մելիք Հուսէինը մեռնում է և նրան չաջորդում է որդին Մելիք-Ռուստամը¹⁾, որ միայն երեք տարի է մելիքութիւն անում և անորդի մեռնում: Նրան չաջորդում է եղբայրը Մելիք Յարութիւնը կամ Մելիք Թիւնին: Սա առաջին անգամ մտցնում է Զանգեզուրում կարտոֆիլի մշակութիւնը, որի համար և՛ 1846 թ. Վօրօնցօվից Աննայի ժապաւէնով արձաթէ մեղալ ստանում, և խաղա-

¹⁾ Մեհդի-խանի նրան տուած հաստատութեան հրովարտակը գեռ ևս պահւում է նրանց ընտանիքում:

դուժեամբ կառավարում ժողովուրդը մինչև ռուսաց տիրապետութիւնը (1827 թ.) երբ նա հետոք է դառնում, այսինքն Զանգեզուրի կառավարիչ:

Երբ կառավարութիւնը այս գաւառում ևս մտցրեց ընտրողական տանուտէրութիւնը, Մելիք Յարութիւնն իրան համար այդ անպատուութիւն համարելով՝ հրաժարուեց տանուտէր լինելուց, և հասարակական գործերից չես քաշուած՝ մեռաւ 1880 թուին, թողնելով մի որդի՝ Մանուշար-բէկին, որ այժմ էլ կենդանի է:

ՄԵԼԻՔ ԲԱՐԽՈՒԳԱՐԵԱՆՆԵՐ.

Մելիք-Բարխուդարեանների նախահայր Մելիք-Բարխուդար Ա. գաղթել է Լոռուց Զանգեզուրի նախ Կոռնձոր և ապա Տեղ գիւղը, բայց որովհետև Տեղն ամրոց չէ ունեցել՝ ուստի և կարճ միջոցից տեղափոխուել է Խնձորեսկ գիւղը. միանգամայն իշխելով ինչպէս Տեղի, Խնձորեսկի՝ այնպէս և սրա շրջակայ գիւղերի վրայ:

Մելիք-Բարխուդար Ա. շատ քաջ մարդ է եղել և իւր քաջերի զլուխն անցած՝ շատ անգամ հալածել է Նախիջևանի խանի ասպատակ զինուորներին:

Մի անգամ էլ Նախիջևանի խանը երեք մարդ է ուղարկում Տեղ գիւղը՝ զինի բերելու, պարզ է որ առանց վարձատրութեան: Մելիք-Բարխուդարը բռնում է այդ երեք մարդկանց, սպանում, քթերն ու շրթունքները կտրում, անցրնում մի թելի վերայ, և տալով ջորեպանին, որի ականջները նոչնպէս կտրում է և անցրնում թելին՝ չես է ուղարկում, պատուիրելով ասել խանին, թէ Տեղն այժմ իւր մելիքն ունի—Չահ Բարխուդար, որ ոչ մի խանի հարկ չի ուզում տալ:

Նախիջևանի խանը զայրանալով զօրք է ուղարկում, պատուիրելով կենդանի բերել այդ անձնափստահ մելիքին: Կռիւն սկսում է Սատու—ղալի մօտ և տեւում վեց օր շարունակ: Վերջին օրը մելիքի վառօդն ու գնդակը վերջանում են: Այս ժամանակ Քեալբաջարցի մի թուրք, մելիքի զինուորներից մին, չաչտնում է մելիքին, թուրքերէն լեզուով, թէ «վառօղը» վերջացած է, այդ բառի փոխարէն հայերէն «սևափողը» (սևահող) խօսքը գործածելով, որպէսզի խանի զինուորները չհասկանան: Սակայն մինը հասկանում է և չաչտնում իրենց մեծին: Եւ սա, որ չոգնած ուզում էր դադար տալ՝ կրկին չարձակում է մելիքի վրայ: Կռիւր նորից տաքանում է, և մելիքը ստիպւում է սրով կռուել: Կարճ միջոցում մելիքի բոլոր զինուորները, մօտ 600 հոգի, ընկնում են և մնում են միայն Մելիք Բարխուդարը և եղբայրը՝ Ղարաբէյը: Սրանք հերոսաբար շարունակում են կռուել, սակայն շուտով

վիրաւորում է Ղարա բէչի ձին, Իսկոյն Մելիք Բարխուդարն առնում է Ղարա-բէչին իւր գաւակը և շարունակում կռուել: Ըուտով մութ գիշերը վրայ է հասնում և կռիւր դադարում է: Միւս օրը, վաղ, խանի զինուորները նորից ընկնում են կտրիճ մելիք-Բարխուդարի վրայ, որ Ղարա-բէչին գաւակն առած՝ սկսում է թուր խաղացնել: Սակայն գնդակը վաչր է գլորում և սրա ձին, Երկու քաջերը մի քիչ էլ կռուելուց յետոյ ուժասպառ անձնատուր են լինում և նստելով երկու քարի վրայ, որ մինչև այժմ էլ «Մելիք-Բարխուդարի քարեր» են կոչում՝ առաջարկում են թուրքերին վերցնել մելիքական սուրը և նրանով կտրել իրենց գլուխները, որովհետև, պատճառաբանում են նրանք, մենք այնպիսի յուռութներ ունենք, որ ուրիշ սուր չէ կարող մեր պարանոցը կտրի: Այն-ինչ նրանց ցանկութիւնն այն էր, որ անօրէնի սրով չընկնեն: Թուրքերը հաւատում են, վերցնում են մելիքական սուրը և կտրում երկուսի էլ պարանոցները և գլուխներն առած՝ վերադառնում Նախիջևան: Երբ ներկայացնում են գլուխները խանին՝ սա բարկանում է, որ իւր հրամանը չեն կատարել—մելիքին կենդանի բերել, և հրամայում է բերողներին գլխատել:

Մի քանի օրից հաչերը խնդրում են խանից մելիքի և Ղարա-բէչի գլուխները և ստանալով՝ Ղարա-բէչինը տանում թաղում են Երևանի ս. Հռիփսիմեանց եկեղեցում, իսկ մելիք Բարխուդարինը՝ ս. Էջմիածին: Իսկ սրանց մարմինը խնձորեսկցիները տանում են Խնձորեսկ և թաղում անապատում, ¹⁾ ուր մինչև այժմ մնում է գերեզմանաքարը հետևեալ տապանագրով.

Այս է տապան 'ի հանգստեան
 Իջեալ մարմնով 'ի գերեզման
 Մելիք Բարխուդար և մեծ իշխան
 Նահատակեալ օրն Համբարձման,
 Որ է ի գեղջէն Տեղոյ այն.
 Ով ոք առնէ զսա լիշման,
 Արքայութեան լինի արժան:
 [Թվ. ՌՃՂԷ.]

¹⁾ Այս կռուի ժամանակ խնձորեսկեցի մի հարս, լսելով որ ամուսինն սպանուել է՝ վախճում է տնից և գալով կռուի դաշտը, որոնում գտնում է իւր ամուսնու գիակը և շալակած՝ գիշերները տանում է դէպի գիւղ, ցերեկները թափ կենալով դանազան տեղեր: Մինչև այժմ էլ խնձորեսկցիները ցոյց են տալիս այդ անվեհեր հարսի և նրա ամուսնու միմեանց կից գերեզմանները:

Հօր Մելիք Բարխուդարի աղետալի մահուան վրէժխնդիր՝ պատանի Դաւիթ դէկը 300 ձիաւորներով յարձակոււմ է նախիջեանի վրայ և անակնկալ կերպով ընկնելով խանի վրայ՝ սպանում է նրան, և փախչում: Խանի ժառանգները հետամուտ են լինում նրան, և նա ստիպւում է տեղից տեղ փոխուել, գլուխն ազատելու համար:

Այս միջոցին գալիս է նրա մօտ ջառջի Փանահը և համոզում մի առ ժամանակ իրեն յանձնել երկրի կառավարութիւնը, մինչև որ խանի մարդիկը դադարեն նրան հալածելուց և ինքն էլ չափահաս դառնայ: Դաւիթ բէկը համաձայնում է, խփել է տալիս իւր հօր վրանը Խնձորեսկի մօտ, հարամի ծառի տակ, Փանահին նստեցնում թախտի վրայ, Մելիք-Բարխուդարի տեղը, գլգլակը (ղապանը) տալիս է նրա ձեռը և ապա մելիքի սուրը իւր ձեռին բռնած, «խան ես ու խան» («խան սան քի խան սան») խօսքերը երեք անգամ կրկնելով՝ երեք քայլ է անում և սուրը յանձնում Փանահին: Սա համբուրում է Դաւիթ-բէկի ճակատը և ընդունում սուրը: Աչնուհետև մի առ ժամանակ Փանահ-խանը կառավարում է Խնձորեսկն իւր շրջականերով և յետոյ անցնում գնում Ղարաբաղ՝ մելիք Չահնագարի մօտ:

Փանահ-խանի հեռանալուց յետոյ Դաւիթ-բէկը վերստին ստանձնում է երկրի կառավարութիւնը, և կամենալով մելիք տիտղոսը կրել՝ գնում է Թէհրան, շահից հրովարտակ ստանալու: Սակայն այստեղ էլ նախիջեանի խանի մարդիկը հետամուտ են լինում և կամենում են սպանել, այնպէս որ ստիպւում է վերադառնալ՝ առանց հրովարտակ ստանալու: Աչնուհետև պարապում է շինութիւններով, շինում է իւր համար մի գեղեցիկ ապարանք, բաղկացած մի քանի բարձրը և գեղեցիկ դարադամներից, որոնցից առաջինի դռան վերայ մինչև այժմ էլ մնում է հետևեալ արձանագրութիւնը. ԹՎ. ԽՄԼԹ. ի վայելումն Մելիք Բարխուդարի որդի Դաւիթ բէկս շինեցի այս ամառաքս Իբրայիմ խանի ժամանակ:

Այս ժամանակներում արդէն, ինչպէս տեսնում ենք, Փանահ-խանին չաջորդած էր Իբրահիմ խանը, որի հետ Դաւիթ բէկի յարաբերութիւնները հետզհետէ լարւում են: Այնպէս որ երբ վերջինի ծառայ Ղասումը մելիք Բարխուդարի ստացած հրովարտակը և այլ թղթեր գողանալով փախչում է Իբրահիմ խանի մօտ՝ սա սիրով ընդունում է և Տեղ գիւղը նրան նուիրում: Այս բանի վրայ զայրացած՝ Դաւիթ բէկի որդին, Մելիք Բարխուդար բ. գնում է Թէհրան, թէ մելիքութեան մէջ հաստատուելու և թէ Իբրահիմ խանի անիրաւութեան դէմ բողոքելու, սակայն այնտեղ վախճանւում է, թողնելով իշխանութիւնը որդուն, Միրզա-բէկին, որի ժամանակ արդէն վերջանում է մելիքութիւնը:

Մ Ե Լ Ի Ք ; Ա Յ Կ Ա Ջ.

Միւս մելիքներից նշանաւոր է Մելիք Հայկազը, որ իշխել է Խնածախ գիւղում: Սրա մասին պատմում են, թէ շատ խիստ և չարասիրտ մարդ է եղել: Յանցաւորներին դնելիս է եղել կողովի մէջ, բերանը փակել և գլորել տալիս մօտակազ մի բարձր լեռան գագաթից, որ մինչև այժմ էլ կոչւում է Դատ-Մալիք: Թողովուրդը բացատրում է, թէ այդ անունը, Դատ-Մալիք (վաչ Մելիք)՝ չառաջացել է քթոցով գլորուող չանցաւորի բացականչութիւնից:

Սրա բռնութիւնից չէ ազատուել նոյն իսկ որդին, որ կամենալով հօր մելիքութիւնը հենց նրա կենդանութեան ժամանակ ստանձնել՝ գնացել է շահի մօտ, մահմեդականութիւն ընդունել և Ալահվերդի անունով և շահի գօրքով եկել հօր դէմ: Սակայն այս միջոցին Մելիք Հայկազը վախճանուած է եղել: Որդին սկսում է մելիքութիւն անել և շինում է մի մզկիթ, որ մինչև այժմ էլ կա: Նա անժառանգ մեռնելով՝ նրանով Խրնածախի մելիքութիւնն էլ վերջանում է:

ՄԵԼԻՔ ՓԵՐԱՄԱՋԸ իշխել է Խնձորեսկ գիւղում: Սրա մասին ոչինչ չի պատմում, բացի հետևեալ անեկդոտային դէպքից.

Մի կիրակի օր գիւղացիները հաւաքւում են Մելիքին, որ դուրս գալ իրենց դատերը կտրելու: Մելիքը չէ կամենում դուրս գալ և պատուիրում է միւս կիրակի գալ: Երբ գիւղացիները շատ թախանձում են՝ Մելիքը մերկ դուրս է գալիս և բարկանում, թէ «հալաւս (շապիկը) լուացալ էն, հալա չորացալ չի, հինչ ըք գահլա տանրմ»:

ՄԵԼԻՔՆԵՐԻ ՏՈՒՆԸ. Զանգուզերի բոլոր մելիքների տները միմեանց նման են, բոլորն էլ բաղկացած են մի քանի թաղակապ, մեծ դարադամներից, որոնց երևացող առաջի մասերը սրբատաշ քարից են շինուած:

ՄԵԼԻՔՆԵՐԸ ՀԱԳՆՈՒՄ ԷԻՆ պարսկական ճաշակով. կարմիր ալրշի (մետաքսի) անդրավարդիկ, բաց կրճքով արխալուղ և վերաչից՝ դոն:

Գլխներին ծածկում էին բուխարաչի երկար փափաղ. Ոտներին գուլպայ, որի բկի մէջ դնելով վարտիքի ծաչրերը՝ տոլաղով ամրացնում էին: Սա մօտ 71 սանդիմետր (մի արշին) երկարութեան և 4¹/₂ սանտ. (մի վերշոկ) լայնութեան կտոր է, մի ծաչրին ղալթան կապած, որ փաթաթում են գուլպայի բկին և ղալթանով ամրացնում, և ապա հազնում շմռչի Իսկ ձի հեծնելիս՝ հազնում կարմիր չեաքմաչ:

Մելիքները ձգում էին ուսից մի կեռ թուր, իսկ հրացանը կրում էր նրանց հետևող հրացանակիրը:

Մելիքների ՍՈՎՈՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ մօտաւորապէս այսպէս էր ընթանում: Առաւօտները շատ վաղ վեր էին կենում, մի բաժակ օղի խմում, մի քիչ նախաճաշիկ անում, յետոյ դուրս գալիս իրենց տների առաջ զբօսնում և գանգատաւորների դատը կտրում: Այս օրին մի քանի հիւրերով վերագառնալով տուն՝ ճաշում էին, ուտելով սովորաբար երկու տեսակ կերակուր և խմելով առատութեամբ գինի: Չատ չաճախ սեղանակից էր լինում նրանց ծխական քահանան: Ճաշից յետոյ մի քիչ քնում էին և ապա նորից դուրս ելնելով՝ դատ կտրում, կամ շինամիջում նստած գիւղի առաջաւորների հետ զրոյց անում: Երեկոյեան եկեղեցի էին գնում, ուր իրենց պատուաւոր տեղն ունէին: Եկեղեցուց դուրս գալով՝ մելիքներն իրենց սիրելիների հետ գալիս էին տուն ընթրելու: Ընթրիքը աւելի ճոխ էր լինում և աւելի երկար տևում: Ընթրիքից յետոյ նարդի և այլ խաղեր էին խաղում և շատ կանուխ քնում:

Վերոյիշեալ մելիքներն ենթարկուած են եղել սկզբներում Նախիջևանի, և յետոյ Չուշու խաներին: Եղել են մելիքներ էլ, ինչպէս Մելիք հաչկազը, որ բոլորովին ինքնագլուխ են իշխել:

Մելիքների պարտականութիւնը դէպի խաները եղել է. 1) Չահի կամ խանի պատերազմ գնացած միջոցին, օգնութեան գնալ, զինելով իրենց վիճակի իւրաքանչիւր տնից մի մարդ և 2). Իւրաքանչիւր տնից մի ոսկի (երեք ռուբլի) առնելով՝ ուղարկել խանին, որպէս շահին հասանելի հարկ:

Մելիքները իրենց վիճակների իւրաքանչիւր գիւղում տանուտէր էին նշանակում, որ օգնէր իրենց հարկ հաւաքելիս և կատարէր իրենց հրամանները: Պիւղացիների փոքրիկ վէճերը այս տանուտէրների մօտ էին վերջանում, իսկ փոքր ի շատէ լուրջ գործի ժամանակ դիմում էին մելիքին, գալով նրա մօտ առաւելապէս կիրակի օրերը: Մելիքը մեղաւորին թակում էր, իւր գոմում բանտարկում, իւր օգտին տուգանք առնում:

Պիւղացիները պարտաւոր էին մելիքին վճարել, բացի տուն գլուխ մի ոսկուց, որ խանին էր ուղարկուած՝ նաև մի մի սոմառ ցորեն՝ իրեն մելիքի համար: Նաև տասանորդ հացահատիկներից և խոտից:

Բացի սրանցից բոլոր գուլթանները մելիքի համար մի օր վար պիտի անէին, տնից մի մարդ գալով՝ արտերը պիտի հնձէին, խոտերը հարէին, ձմեռուայ համար վառելիք բերէին: Պիւղի հաշուով էլ մի ռանջպար, մի գգիր, մի ձիապան, մի իշապան և մի քանի ծառաներ էին տրուում: Հիւրեր գալիս՝ գիւղը հաւ, գառ և այլն էր տալիս, առանց որևէ վարձատրութեան: Նաւասարդին ամէն մի տանուտէր

20—50 կոպէկ մի խնձորի մէջ խրած տանուժէին մեղիքին, նրա նոր տարին շնորհաւորելու: Նա էլ հիւրասիրում էր բոլորին, ճաշ տալով:

ՊԵՏՄԵԿԱՆ ԸՆԸՆԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

ՀՐՈՒՉԱՆ ԵՒ ԶՈՆԳԻ ԳԻՔԻ.

Սաղսաղան լեռան գագաթին երկու ահագին, միմեանց կից ժայռ են բարձրանում, որոնց վերի մասերը միացած են մի արհեստական պատով, այնպէս որ կազմել են մի փոքրիկ սենեակ: Ըստ դժուար և նոյն իսկ անհնարին է այդ տեղ բարձրանալ: Աւանդաբար պատմում է, թէ այդ տեղ բնակելիս է եղել հրուշան անունով մի հսկայ, որին ժողովուրդը վիշապ է անուանել:

Սա չբաւականանալով իւր այդ բնակարանով՝ նրա հանդէպ, Քարահող լեռնաշղթայի վերայ, մի փոքրիկ տափարակ տեղում, բնական ժայռ քարերի վրայ իւր համար մի ուրիշ բնակարան է շինել, մօտ 5 քառակ. մետր մեծութեան երեք քար ձգելով՝ և սրանց վերայ մի ուրիշը կանգնեցնելով¹⁾: Երբեմն այստեղ և երբեմն Սաղսաղանի գլխին ապրելով՝ սա մեծ վնասներ է հասցրել շրջապատող ժողովրդին, սպանելով և թալանելով ամէն մի անցորդի: Քաջութեան հետ նա ունեցել է և հնարագիտութիւն: Այսպէս, մի անգամ մի մեծ կարաւան հեռուից նրան նկատելով վախից չետ է դառել: Իսկոյն հրուշանը իշի մի համետ է գլորել ժայռից ներքև և մի կաթսայ մածուն վաչր թափել և ինքն անմիջապէս թաք կացել: Կարաւանը այս տեսնելով կարծել է, թէ առաջուայ երևացողը ոչ թէ ինքը հրուշանն է եղել, այլ մի թռչուն (ղուզղուն), որ իսկոյն թռել և նոյն իսկ ծրտել է: Սիրտ առած՝ կարաւանը առաջ է գնում. բայց չանկարճ հրուշանը, երկար և ծանր նիզակը ձեռին՝ կտրում է առաջները, մօտ երկու հարիւր մարդ սպանում և ամբողջ կարաւանը թալանում: Բայց հրուշանի աւերածութիւնները սրանով չեն վերջանում: Ահ ու սարսափը տիրում է ամբողջ շրջակայքի վրայ և ոչ ոք չէ համարձակում դուրս գալ իւր գիւղից: Վերջապէս՝ հրուշանի քրոջ որդին, զարաղչախցի Թա-

¹⁾ Սա իսկապէս հին դարերից մնացած մի դուռն է: